

ҚОРАҚАЛПОҚ АДАБИЁТИДА ЖАНРЛАР СИНТЕЗИ

Сейтбеков Адилбай Батирбекович
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини
Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
СИНТЕЗ ЖАНРОВ В КАРАКАЛПАКСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ

Сейтбеков Адилбай Батирбекович
Нукусский государственный педагогический институт
имени Ажинияза
доктор философии в филологии (PhD)
SYNTHESIS OF GENRES IN KARAKALPAK
LITERATURE

Seytbekov Adilbay Batirbekovich
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz
doctor of Philosophy in Philology (PhD)
Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq adabiyatidagi dramatik va epik janrlarning ўzaro bogliqligi muammosi ўrganildi.
Tayanch soʻzlar: ёзувчи, драматург, жанр, адабий турлар, пьеса, роман, трагедия, қисса, эпик асар.
Аннотация: В статье изучалась проблема взаимосвязи драматических и эпических жанров каракалпакской литературы.
Ключевые слова: писатель, драматург, жанр, литературный жанр, пьеса, роман, трагедия, повесть, эпический произведение.
Abstract: In the article was studied the problem of connection with dramatic and epic genre in literature of Karakalpak.
Key words: writer, drama writer, жанre, play, novel, tragedy, story epic novel.

[https://orcid.org/
0009-0000-5419-8612](https://orcid.org/0009-0000-5419-8612)

el. pochta:
adilbayseytbekov@gmail.com

Кириш. «Адабиёт ҳар бир халқнинг бадиий ижод орқали тасвирланган тарихи. ...Эсхилни ўқимай қадим Юнонистонни, Шекспирни мутоала қилмай Англияни, Бальзакни ўқимай Францияни, Толстойни ўқимай русларни билиш қийин. Ҳар бир адиб ўз даврининг вакили ва ҳар бир бадиий асар муайян даврдаги ижтимоий ҳаётнинг йиғма бадиий образли тасвири», – дея таъкидлаган эди, ёзувчи, драматург, санъатшунос Тореш Алланазаров ўзининг «Театр ва драматургия» [1:3] номли илмий асарида.

Тадқиқот методологияси. Шундай экан, ҳар бир ёзувчи, драматург ўз даврининг вакили ҳамда ҳар бир бадиий асар, маълум даврдаги ижтимоий ҳаётнинг инъикоси ва ҳар бир бадиий

асар, муайян даврдаги ижтимоий ҳаётнинг йиғма бадиий образли тасвири. Шу нуқтаи назардан қараганда, қорақалпоқ адабиёти ҳам асарлар давомида ўсиб ривожланди, жанр жиҳатдан хилма-хилликка эришди. Адабиётимиз ривожланиш борасида дунё адабиётида учрайдиган ҳар хил ўзгариш, ҳодисаларни бошидан ўтказди. Бадиий адабиётдаги шундай ҳодисаларнинг бири – адабий турларнинг синтези, яъни бир адабий турнинг асосида бошқа жанрдаги асарларнинг пайдо бўлиши. Буни муаллиф асосли мақсадда, бир бадиий жанрда айта олмаган ғояларини бошқа адабий турда айтиш учун ўз асарини бошқа жанрга қайта ишлаши ёки маълум бир

асар асосида (кўпинча насрий асарлар) драма жанридаги асарлар яратиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар.

Адабиётшуносликда одатда, эпик турга роман, қисса, ҳикоя, новелла, эртақ в.х турлари киради. Бу жанрларда тасвирланаётган воқеа, асарда иштирок этувчи ҳар бир персонажларнинг хатти-ҳаракатлари ва руҳий кечинмалари кўпроқ муаллиф сўзи орқали етказилади. Ҳар бир жанр ундаги воқеаларнинг характери, мавзуси, тасвирлаш услуби ва принципларини ҳисобга олган ҳолда кичик гуруҳларга бўлинади. Бу шартли равишда жанрларнинг ички гуруҳи деб номланади. Масалан, «роман жанри тасвирланган воқеаларнинг хронологиясига асосланиб: тарихий роман, замонавий роман; мавзусига кўра: ишқий роман, ҳаётий роман; дostonлар эса: қаҳрамонлик дostonлар, мардлик, жасурлик сингари ички турларига бўлинади.» [2:105]

Эпик асарларда қаҳрамон ўз ғоялари ва армонлари асосида ҳаракатланади. Шунинг учун ҳам асосий қаҳрамон билан бир қаторда унинг яшаган замони, дўсту-биродарлари ва рақиблари ҳақида сўз боради. Шундай сабабларга кўра йирик эпик асарлар ёзишда шу даврга тегишли бўлган материалларни йиғиб, типиклаштириш ҳолатлари ҳам учрайди. Бу айниқса, тарихий романлар учун зарур.

Эпик асарда инсоннинг умр йўли кенг ифодаланиб, унинг бошидан кечирган тақдири билан тирикчилиги, хатти-ҳаракатлари тасвирланади. Қорақалпоқ адабиётида эпик жанрнинг роли жуда катта. У қадим даврлардан бошлаб даставвал, фольклор шаклида ривожланган бўлса, XX асрда ёзма эпик турнинг барча жанрлари ҳам ривожланди. Кўпгина эпик асарлар бошқа тилларга таржима қилиниб, қорақалпоқ адабиётини дунёга танитди.

Энди драма жанрига тўхталадиган бўлсак, уни адабиётнинг бир тури сифатида биламиз. Лекин, у сахнада қўйилиши туфайли эпик ва лирик жанрлардан ажралиб туради. Чунки, драмада ҳар бир образ ўз характери, тили ва ҳаракатлари (мимика, жести, пластика) орқали очилади. Унда муаллиф тасвирлаши бўлмайди. Ҳаётий воқеалар тўла тасвирланмайди, асардаги

қаҳрамон ҳаётининг энг керакли нуқталари олиниб, драматург барча воқеаларни бир жойга тўплаб, катта ҳодисаларни, кичик штрихларда белгилаб олади.

XX асрда қорақалпоқ адабиёти жаҳон адабиёти билан яқин алоқада бўлиб, ундаги жанрлар хусусияти тажрибаларини ўзлаштиради. Адабиётимизга илгари бўлмаган адабий турлар, жанр формалари кириб келди. Масалан, драматургия, роман, ҳар хил лирик шакллар ўзлаштирилиб, адабиётимизга мослашиб кетди. Шундай янгиликларнинг бири қорақалпоқ адабиётида аралаш, яъни кўшма жанрларнинг шаклланиши ҳисобланади. Бир асарда бир нечта жанрларнинг бадиий имкониятларидан қорақалпоқ ёзувчи, шоирлари ҳам фойдалана бошлади. Бу янги жараён XX асрнинг иккинчи ярмида, айниқса, шеъриятда ёркинроқ кўринди. Масалан, лиро-драма, лиро-эпик поэмалар кўпчилик шоирлар ижодида учрайди. Шунингдек, бу даврда айрим эпик асарларнинг драматик асар шаклида қайта ишланиши ҳам кўзга ташланди.

Эпик жанрларда иштирокчи персонажларнинг хатти-ҳаракатлари ва руҳий кечинмалари, кўпроқ муаллиф сўзи орқали етказиб берилади. Қаҳрамон ўз ғоялари ва армонлари асосида ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам қаҳрамон билан бир қаторда у яшаган давр, дўсту-биродарлари ва рақиблари ҳақида сўз боради. Шундай сабабларга кўра йирик эпик асарлар ёзишда шу даврга тегишли бўлган материалларни йиғиб типиклаштириш ҳолатлари ҳам учрайди.

Драманинг жанр хусусиятлари эпик асарларда кўзга ташланмаса ҳам, жанр сифатида айрим ўзига хос белгилари мавжуд. Шунинг учун бу икки жанрнинг бир-бирига таъсири лирикага нисбатан анча унимли ва самарали эканлиги сезилади. Мисол учун қорақалпоқ адабиётида шу кунга қадар бир нечта эпик асарларнинг драма жанридаги асар турида қайта ишланиши тез-тез намоён бўлмоқда.

Ўтган асрнинг 40 йилларидаёқ Н.Дауқараев «Алпомиш» дostonи сюжети асосида «Алпомиш» пьесасини, А.Бегимов ва Т.Алланазаровлар «Ошиқ Ғариб» дostonи

асосида «Ошиқ Ғариб» пьесасини, И.Юсупов ва А.Шамуратовлар «Қириқ қиз» достони асосида «Қириқ қиз» пьесаларини яратди. Бунда халқ достонларининг асосий сюжет линиясига, қахрамон образини яратиш усуллариغا айрим ўзгаришлар киритилгани билан, асарнинг асосий ғояси сақланган ҳолда драма жанрига ўтканини кўрамиз. Масалан, Н.Даўқараевнинг «Алпомиш» пьесасида ботир достондагидек яқка ўзи ҳаракат қилмасдан, атрофидаги персонажлар орқали шаклланган образ сифатида намоён бўлади. Бунда бир қатор образлар (Гулпарчин, Қоражан, Тайчихан, Арзайим в.х) билан бирга пьесага янгидан киритилган Сапар бий ва Қожалақ сингари персонажлар пьесанинг ғоявий мазмунига мос хатти-ҳаракатлари билан сахна асарига ижобий таъсир кўрсатган. Бадиий жанрларнинг бири-бирига таъсир кўрсатишидаги шундай ижобий белгиларни «Ошиқ Ғариб» ва «Қириқ қиз» пьесаларида ҳам учратиш мумкин.

Достоннинг драмага сиғмайдиган, драматик қоидага тўғри келмайдиган кўп кирралари бор. Достон табиатан тинглашга, драма табиатан тинглаш ва кўришга яқин. Достонни халқ кун ботгандан, то тонг отгунча тинглаши мумкин, драмани кўпи билан икки, уч соатдан ортиқ кўриш, тинглаш мумкин эмас.

Достонларда воқеа бир жойдан иккинчи жойга енгилгина кўчиб ўтади, драма ундай хусусиятларга эга эмас... Достонда композиция эркинлиги кенг. Драма бундай кенгликни кўтармайди. Достонда персонажлар сонининг чеки йўқ. Драма бундай шароитга ҳам эга эмас.

Достон билан драмани солиштириб қараганда ана шундай кўпгина қийинчиликлари бор. Шу сабабли ҳам достонни драмага айлантириш осон эмас.

Бутун умрини қорақалпоқ драматургияси билан театр санъатини тадқиқ қилишга бахшида этган олим Тореш Алланазаровнинг бу фикрига қўшилмаслик қийин. Достонлар ҳақида айтилган назарий фикрларни йирик ҳажмдаги эпик асарларга ҳам қўллаш мумкин. Эпик жанрнинг шундай ўзига хослигини ҳисобга олмаслик кўпгина вазиятда қайта ишланган

драманинг муваффақиятсиз чиқишига олиб келади.

Юқорида биз халқ достонлари асосида драматик асарни яратиш тажрибаларини кўриб ўтган бўлсак, таниқли қорақалпоқ шоири, ёзувчиси ва драматурги Жолмурза Аймурзаев 1954 йилда ёзган «Равшан» ва «Амударё бўйида» пьесаларини, кейинчалик 1958 йили «Амударё бўйида» романи қилиб қайта ишлади. Тўғри, бунда адиб пьесаларнинг ҳар бир диалогини сўзма-сўз фойдалангани йўқ. Лекин, ундаги ғоя, айрим сюжетлар тўлалигича романга ўтди. Асар қорақалпоқ адабиётида дастлабки романлардан эканлиги билангина адабиётимизда маълумлигича қолди, аммо у оригинал асар эмас. Шунинг учун ҳам адабиётшунослар томонидан ҳам, ўқувчилар томонидан ҳам юқори баҳоланмади.

Бундай тажриба Ўзбекистон Қахрамони, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси Тўлепберген Қайипбергеновнинг ижодида ҳам учрайди. Масалан, ёзувчининг «Қорақалпоқ қизи» романи асосида яратилган «Қорақалпоқ қизи» инсценировкаси, «Қорақалпоқ достони» роман-трилогиясининг биринчи китоби бўлган «Маман бий афсонаси» романи асосида яратилган «Маман бий» инсценировкаси ҳам муваффақиятли чиқмади. Романда воқеалар марказида турган Маман бий образи ҳам, Жумагул образи ҳам пьесада бу имкониятларидан айрилиб қолди.

Аммо эпик асарнинг драма ёки драманинг эпик асар бўлиб қайта ишланишида муаллифлар қатор қийинчиликларга дуч келиши маълум. Биринчидан, ҳар бир бадиий шаклнинг ўзига хос табиати бор, у иккинчи шаклга ўзгартилган пайтда моҳирлик билан қайта ишлашни талаб қилади. Муаллиф уларнинг ҳар бирининг жанр хусусиятларидан яқин хабардор ва теран ўзлаштирган бўлиши лозим. Бу ҳақида адабиётшунос олимлар ҳам таъкидлаб ўтган:

«Бизда, қорақалпоқ адабиётида (бошқа миллат адабиётларида ҳам учрашади) достонни драмага, ўзининг пьесасини романга, романини драмага, киносценарийга айлантириб, ўзи ёки бошқа муаллиф томонидан дастлабки ижодий асарини турли жанрдаги асар формасига

келтиришлари оз эмас. Албатта, бунинг новаторлик эмаслиги, янгиликни чеклаши тушунарли. Бу анъанани чеклаш ҳам қийин, аммо бу иш адибнинг ижодкорлик имкониятини чеклаб ташлашини айтишимиз мумкин.» [4: 298]

Таниқли адабиётшунос Абдирейим Насруллаевнинг бу фикрига қўшилмаслик қийин. Чунки, ҳар бир жанрнинг талаби, ички қоидалари бор. Уларни қатъий ҳисобга олмай туриб асар яратиш мумкин эмас. Шу билан бирга, бир жанрга мослаб ёзилган бадиий асар иккинчи жанрга айлантирилганда у жанр, ғоявий мазмуни жиҳатидан янгилигаидан ажраб қолади.

«Адабиётнинг эпик жанрида асарнинг асосий белгиси персонажлар, уларнинг тақдири, ҳаракатлари, кайфияти, уларнинг ҳаётидаги воқеалар ҳақида тасвирлаш туради, улар асар сюжетини ташкил этади. Бу – сўз орқали хабарларнинг алоқаси ёки оддий қилиб айтганда, илгари бўлиб ўтган нарсалар ҳақида айтиб бериш.»

«Драма жанридаги асарлар эпик асарлар сингари ходисалар, одамларнинг хатти-ҳаракатлари ва бир-бирига алоқасига қурилади. Эпик асар муаллифи сингари драматург «ўсиб боровчи ҳаракатлар низоми»га бўйсунди. Лекин драмада кенг тус олган тасвирлаш-ифодалаш тафсилотлари бўлмайди. Муаллиф сўзи бунда ёрдамчи хизматни бажариб, онда-сонда учрайди. [3: 99]

«Масалан, эпик турга тегишли жанрларда барча воқеалар бўлиб ўтган воқелик сифатида баҳоланади. Шунинг учун эпик тасвирлаш ўқувчига ёдга олиш тасвири сифатида таъсир кўрсатади. Драма жанрида бўлса, қайси давр воқеалари тасвирланмасин, асар сахнада қўйилганда томошабин билан ҳамнафасликда жонланади. Шунинг учун ҳам драмада тасвирлаш ҳамма вақт ҳозир бўлиб ўтаётгандек таъсир кўрсатади. Эпик ва драматик тасвирлашга хос ушбу хусусиятларни ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

«Кўп ҳолатларда эпик жанрга тегишли асарларни драматик асар сифатида қайта ишлаш учраб туради. Лекин драматик тасвирлашнинг табиатини ҳисобга олмаслик оқибатида айрим вақтлари бундай тажрибалар муваффақиятсизликка учрайди. Немис драматурги Ф.Шиллер

ўзининг 1802 йил 20 мартда И.В.Гётега йўллаган мактубида романдан драмага айлантирилган ва муваффақиятсиз чиққан бир сахна асари ҳақида шундай ёзади: «... менга муваффақиятли чиққан бир пьеса ҳақида айтиб берди, лекин у роман асосида қайта ишланганлиги туфайли ўз-ўзидан аёнки, драматург нуқтаи назардан бир қанча нуқсонларга эга.» [5: 85]

Адабиёт назариячиларининг бу фикрлари билан ҳисоблашмаслик мумкин эмас. Драма жанри билан эпик жанрнинг хусусиятлари бир-бирига яқин бўлгани билан улар орасидаги ўзгачаликни англамаслик, айниқса, драманинг сахнада иккинчи умри бўлишини ҳисобга олмаслик асар муаллифига муваффақиятсизликлар олиб келиши турган гап. Шунингдек, бир турдаги асарни иккинчи тур сифатида қайта ишлаш ҳам ҳамма вақт муваффақиятли бўлавермайди. Буни муаллифлар билиши лозим.

Хулоса. Демак, энг муваффақиятли чиққан деб ҳисобланган драма асари ва эпик асар асосида қайта ишланганликдан, драматург нуқтаи назардан у нуқсонлардан йироқ эмас деб ҳисобланиши бундай асарларнинг тақдири ҳақида узул-кесил фикр айтишнинг осон эмаслигини кўрсатади. Тўғри, учта адабий жанрда ҳам муваффақиятли асар ярата оладиган муаллифлар жаҳон адабиётида ҳам, қорақалпоқ адабиётида ҳам бор. Лекин уларнинг асарлари таҳлил қилинганда унинг ижодий усулининг барибир бир адабий жанрга яқин экани кўришиб қолади. Шунинг учун ҳам асар қайси жанрга тегишли бўлса ҳам уларни оригинал ҳолида яратиш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР:

1. Алланазаров Т. Театр ҳам драматургия, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979, 3-б
2. Хатамов Н, Саримсоқов Б «Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати» Тошкент 1979, 104-105 б
3. Насруллаев Ө. Жолмурза Аймурзаевтың драматургиясы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977, 99-бет
4. Хализев В.Е. Теория литературы, Москва, «Высшая школа», 1999, 298-бет
5. Саримсоқов Б.И., Бадиийлик асослари ва мезонлари, Ташкент, 2004, 84-85-б